

4. Nacional'na doktryna rozvytku fizychnoi' kul'tury i sportu. – [Elektronnyj resurs] / Rezhym dostupu : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/lashes/main.cgi?nreg=1148%2F2004>
5. Petryk O. I. Vnesok V. O. Suhomlyns'kogo v teoriju vyvchennja osnov zdorov'ja u pochatkovij shkoli / O. I. Petryk, R. O. Valec'ka // Pedagogichnyj poshuk. – 2009. – №3. – S. 67-69.
6. Pobirchenko N. S. Zdorovotvorni idej' Vasylja Suhomlyns'kogo u valeologichnomu vyhovanni shkoljariv / N. S. Pobirchenko // Pedagogika i psihologija. – 2003. – №3-4. – S. 17-24.
7. Suhomlyns'kyj V. O. Vybrani tvory : v 5 t. / V. O. Suhomlyns'kyj. – T.1 – Kyi'v : Rad. shkola, 1976. – 654 s.
8. Suhomlyns'kyj V. O. Vybrani tvory : v 5 t. / V. O. Suhomlyns'kyj. – T.2 – Kyi'v : Rad. shkola, 1976. – 670 s.
9. Suhomlyns'kyj V. O. Vybrani tvory : v 5 t. / V. O. Suhomlyns'kyj. – T.3 – K. : Rad. shkola, 1977. – 670 s.
10. Suhomlyns'kyj V. O. Vybrani tvory : v 5 t. / V. O. Suhomlyns'kyj. – T.4 – Kyi'v : Rad. shkola, 1977. – 640 s.
11. Ukraïns'ka pedagogika v personalijah : u 2 kn. – Kn. 1 : navch. posib. / za red. O. V. Suhomlyns'koi'. – K. : Lybid', 2005. – 624 s.
12. Chernyshov O. Idej' zdorov'jazberezhuval'noi' pedagogiky V. O. Suhomlyns'kogo ta i'h utilennja u praktyku suchasnoi' shkoly / O. Chernyshov // Ridna shkola. – 2012. – № 7. – S. 21 – 24.

Марчук Сергей, Чемерис Ирина. ФОРМИРОВАНИЕ ЗДОРОВЬЕЗБЕРЕГАЮЩЕЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ЛИЧНОСТИ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ВАСИЛИЯ СУХОМЛИНСКОГО. В статье проанализированы взгляды В. Сухомлинского на формирование здоровьезберегающей компетентности учеников. На основе изучения трудов «Сердце отдаю детям», «Сто советов учителю», «Павлышская средняя школа», «Рождение гражданина», «Разговор с молодым директором», «Родительская педагогика», «Проблемы воспитания всесторонне развитой личности» выяснены факторы сохранения и укрепления физического и психического здоровья школьников.

Определены составляющие технологии «Здоровье, здоровье и еще раз здоровье» Василия Сухомлинского: забота о здоровье как важнейший труд учителя, домашний умственный труд не должен утомлять, пребывание детей на свежем воздухе, утренняя гимнастика, купание, полноценное витаминное питание, хождение босиком летом.

Выяснены пути формирования здоровьезберегающей компетентности учеников подросткового возраста в научной концепции В. Сухомлинского: учет анатомо-физиологических особенностей подростка, обливания холодной водой, обязательный физический труд, калорийность и разнообразие еды, труд на свежем воздухе, жизнерадостное настроение – наилучшее средство предотвращения заболеваний, отдых на свежем воздухе.

В статье доказано, что В. Сухомлинский в своих трудах и на ярких примерах из собственного педагогического опыта определил необходимость физического воспитания, создания соответствующих условий, для сохранения здоровья школьников.

Ключевые слова: здоровьезберегающая компетентность, педагогическое наследие В. Сухомлинского, физическое воспитание, здоровье, здоровый образ жизни.

Marchuk Serhii, Chemerys Iryna. A GENERATION of HEALTH-SAVING COMPETENCE of PERSONALITY in the PEDAGOGICAL INHERITANCE of VASILY SUKHOMLYNSKY. In this article the looks of Vasily Sukhomlynsky on the generation of health-saving competence of students are analysed. On the basis of investigation of works such as «My heart I give to children», «One hundred advices to a teacher», «Pavliska average school», «Birth of a citizen», «Talk with a young director», «Paternal pedagogics», «Problems of education of a comprehensively developed personality» the factors of keeping and strengthening physical and mental health of students were found out.

Component technologies of «Health, health and once again health» by Vasily Sukhomlynsky such as care about health as the most important task of a teacher, home intellectual work without fatigue, health-benefits of fresh air, morning gymnastics, bathing, complete vitamin nutrition, walking barefoot in summer were defined.

The ways of formation of health-saving competence of teen students are found out in scientific conception of Vasily Sukhomlynsky including account of anatomy-physiological characteristics of a teenager, cold water ablution, obligatory physical labour, calorie content and variety of meal, breathing fresh air while working, and a cheerful mood which are the best means of prevention of disease.

It is well-proven in the article, that Vasily Sukhomlynsky defined the necessity of physical education and creation of appropriate conditions for saving health using prime examples from own pedagogical experience in his works.

Key words: Helth-saving competence, pedagogical heritage of V. Sukhomlynskyi, Physical Education, health, Healthy Lifestyle.

Стаття надійшла до редколегії 10.09.2018 р.

Віра Новосад

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк)

РОЗВИТОК ІДЕЇ ПАНСОФІЧНОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ XVII – XVIII СТ.

Проаналізовано вияви ідеї пансофічної освіти Я.А.Коменського у контексті розвитку педагогічної думки XVII – XVIII століття. Акцентується увага на тому, що сприйняття ідей пансофічності Коменського педагогічною думкою його сучасників і наступних епох знаходилося у безпосередній залежності від філософського та загальнонаукового сприйняття цілісності, від нового раціоналізму, що спричинив звуження смислового горизонту педагогіки – від цілісності триєдності натурального, раціонального і морального аспектів знань до раціонального наукового знання та сприйняття у Коменського лише правил дидактики в їх інструментальному аспекті.

Узагальнено, що явні і латентні вияви ідеї пансофічності вплинули у XVII ст. на зміст і структуру навчального плану латинських шкіл, які були відкриті у Німеччині і Голландії після видання «Великої дидактики» 1657), педагогіку янсеністів і пієтистів, англійську систему освіти після поїздки Коменського до Англії в 1642 році, навчання в латинських школах Америки, відкритих молодими американцями, що отримали освіту в англійських університетах, формування педагогіки квакерів під безпосереднім впливом пієтизму, розвиток педагогічної системи Ю. Крижанича.

Зроблено висновок, що в епоху Просвітництва ідея пансофічності, котра орієнтує педагогічну науку і практику на формування цілісного образу світу, не була затребувана в новій соціокультурній ситуації, а «пансофічний лексикон» Коменського змінювався відповідно до неї.

Ключові слова: ідеї пансофічності, латинська школа, каменіологія, пієтизм, пансофічна освіта, педагогічна думка.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сьогочасних умовах актуалізується значущість історико-педагогічних, культурологічних, філософських, суспільних поглядів учених минулих століть, їх інтерпретація, долучення до сучасного наукового дискурсу у контексті конструктивного розвитку вітчизняної педагогічної науки.

Доцільність звернення до ідеї пансофічності, що орієнтує педагогічну науку і практику на формування цілісного образу світу і людини, багатомірність світобачення, взаємодоповнюваність різних аспектів світосприймання, розвинутої у творчому доробку Я.А.Коменського зумовлена її особливим місцем серед ідей, що визначають «позачасовий характер інваріантного ядра педагогічного знання», позаяк «історія каменіології», за твердженням Е.Днепров, чітко відображає історичний рух самої педагогіки як науки. І тому аналіз шляху, що пройшла каменіологія, суттєво важливий для відтворення історії цієї науки» [1, с.296].

Аналіз досліджень (М. Арцишевська, Д. Лордкіпанідзе, С.Марчукова, С.Миропольський, А.Піскунова, Й. Полішенський, С. Соучек та ін.) засвідчує зацікавлене ставлення науковців до педагогічної спадщини Я.А.Коменського загалом, та його Пансофії зокрема, як безцінного внеску у скарбницю світової прогресивної педагогічної думки.

Мета статті: проаналізувати вияви ідеї пансофічної освіти Я.А.Коменського у контексті розвитку педагогічної думки XVII – XVIII століття.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Відзначимо, що сприйняття ідей пансофічності Коменського педагогічною думкою його сучасників і наступних епох знаходилося, передусім, у безпосередній залежності від філософського та загальнонаукового сприйняття цілісності. Звертаємо увагу на те, що новий раціоналізм XVII століття, в руслі якого розвивалася наука Нового часу, став, як слушно зауважує С.Марчукова «причиною звуження смислового горизонту педагогіки – від цілісності триєдності натурального, раціонального і морального аспектів знань до раціонального наукового знання» [2, с.200]. А відтак, уже з кінця XVII ст. у міру секуляризації (від лат. *secularis* – мирський, світський – перетворення церковної і монастирської власності на власність світську, державну) [3, с.615] знань (звільнення від релігійного впливу) ідеї інструментального розуму починають господарювати в науці і, відповідно, в педагогіці Нового часу і Просвітництва, котра приймає у Коменського лише правила дидактики. При цьому виокремлюються здебільшого ідеї, які відповідають цілям інструментального знання (К. Шаллер) [4, с.527]. На думку К. Шаллера «педагогіка Коменського, що приймалася лише як дидактика, отримала більшу підтримку. Проте вона в цій якості не виконала універсальні пансофічні

наміри її автора <...> *Arg didactica*, дидактична майстерність полягає в швидкому, достовірному і прийнятному навчанні, однак в цьому універсальному розумінні немає знань, мудрість і пансофія залишилися осторонь ...» [5, с. 68, 70].

Загалом аналіз коменіологічних текстів (П.Блонський, В.Кларин, К.Schaller) [6, 7, 4] дозволяє зробити висновок про те, що вже в європейській педагогіці другої половини XVII ст. ідея пансофійності була відкинута як застаріла: «сучасники Коменського увінчали його славою, хоча водночас не залишили жодного пункту його творчості без критики; нащадки не робили ні того, ні іншого – вони просто забули про Коменського» (П.Блонський) [6, с. 107].

Ми погоджуємося з думкою С.Марчукової, що популярність і авторитет Коменського, а також вихід повного зібрання його творів в Амстердамі (1657 р.) сприяли тому, що в окремих напрямках педагогічної думки останньої третини XVII ст. розвивалися різні аспекти його пансофічних устремлінь як у явному, так і в латентному (від латин. *latens* - прихований) [3, с.373] вияві [2]. Зокрема, з одного боку, візит Коменського до Англії в 1641-1642 рр. та встановлення контактів з англійськими науковими колами вплинув на всю його подальшу діяльність як реформатора європейської освіти (в Голландії, Угорщині, Польщі, Швеції). А з іншого боку, на стан і розвиток наукової думки в Англії вплинули педагогічні праці Я.А.Коменського, створені ним як до 1642 року, так і після від'їзду з Англії. Цьому сприяла місіонерська діяльність Богемських братів, скерованих Коменським до Англії в 50-е роки XVII ст. (R. Kruger) [8].

Аналіз історико-педагогічної літератури дозволяє зробити висновок про те, що явні і латентні вияви ідеї пансофійності вплинули у XVII ст. на :

- зміст і структуру навчального плану латинських шкіл, які були відкриті у Німеччині і Голландії після видання «Великої дидактики» 1657);
- педагогіку янсеністів і пієтистів;
- англійську систему освіти після поїздки Коменського до Англії в 1642 році;
- навчання в латинських школах Америки, відкритих молодими американцями, що отримали освіту в англійських університетах;
- формування педагогіки квакерів під безпосереднім впливом пієтизму;
- розвиток педагогічної системи Ю. Крижанича (1617 – 1683).

Схарактеризуємо деякі аспекти окреслених напрямків. Насамперед, видання «Великої дидактики» (1657р.) у повному зібранні творів Я.А.Коменського сприяло відкриттю латинських шкіл у Німеччині і Голландії після того, як 7 лютого 1658 року копії щойно видрукованої праці були розіслані у різні країни друзям і послідовникам Коменського, на думку яких цей твір є серцевиною і суттю пансофії, що містить ключі до освітніх реформ. При цьому пансофічний метод упроваджувався в Амстердамі, Еслінгені, Тюбінгені. До 1669 року програма латинської школи, запропонована Коменським у «Великій дидактиці», була впроваджена в 250 латинських школах Вюртенберга (D. Сарковб) [9, с. 29]. Нам видається, що розповсюдженню пансофічних ідей Коменського та їх упровадженню в Голландії сприяло й те, що саме в цій країні він провів останні сімнадцять років свого життя, протягом яких активно працював.

Щодо розвитку ідеї пансофійності в педагогіці янсеністів і пієтистів, то нам імponує позиція П.Соколова, який, аналізуючи педагогічні системи XVII ст. після Коменського, відзначає: якщо для янсеністів, послідовників К.Янсенія (1585-1638), було характерним використання «деяких навіювань Коменського», то роялісти «часто діяли виключно в дусі Коменського», а пієтизм «цілком дотичний із його поглядами» [10, с. 271, 273, 288].

Зауважимо, роялісти (представники найбільш відомої школи янсеністів, яка була розташована в монастирі Пор-Ройяль) об'єднували у своїй громаді («гурток Пор-Ройяля») протестантів і католиків. Метою їхнього навчання було, передусім, виховання, здатне підтримати людину у важку хвилину життя. Особлива увага приділялася релігійному вихованню. Водночас учні отримували фундаментальну освіту, що відповідала рівню швидко розвиваючої науки цієї епохи, де першоосновою навчальної програми була рідна мова, а також древні і нові мови, філософія, історія, географія і математика. Пієтизм (від лат. *pietas* – благочестя) прагнув до виховання релігійного почуття у відповідності з індивідуальністю учня, до посилення практичної спрямованості шкільної освіти. Засновником пієтизму вважається Ф.Шпенер (1635-1705), молодший сучасник Коменського, добре знайомий із його працями, а найвідомішим представником – А. Франке (1663-1727). Він є автором твору «Коротке елементарне керівництво як виховати дітей до справжнього благочестя та християнської мудрості», в якому популяризувалося більшість ідей Коменського, розвинутих у «Материнській школі» та «Великій дидактиці». Суттєвим є те, що учні А.Франке – К. Землер та І.Геккер у подальшому відкрили в Німеччині перші реальні школи (M. Večková) [11].

На думку М.Котової, в англомовних країнах «Моравська церква» («Moravian Church»), послідовники Богемських братів, продовжувала і розвивала педагогічні погляди Коменського, що отримали розповсюдження в Англії після його поїздки до цієї країни в 1642 році на запрошення англійського парламенту для розроблення плану реформування англійської системи освіти [12]. У праці Д. Дьюрі «Реформована школа» («The Reformed School», 1648), яка тривалий час залишалася в рукописі (була надрукована у 1958 році), відображено вплив пансофічних задумів Коменського щодо запропонованої програми реформування англійської школи. Більш ґрунтовно плани реформування школи в дусі ідеї пансофічності представлені в переписці між Гартлібом, Дьюрі і Коменським, що подається у творі Г.Тернбулла («Гартліб, Дьюрі і Коменіус: вибірка з документів Гартліба») (G. H. Turnbull) [13].

Відзначимо, ідеї Я.А.Коменського ще за його життя були відомі в англомовних країнах та в Америці через посередництво молодих американців, які отримали освіту в англійських університетах [14, с. 53]. Так, у 1644 році англійські переселенці на березі Массачусетського заливу відкрили в Америці першу американську школу за проектом Коменського.

Стосовно педагогіки квакерів, яка формувалася під безпосереднім впливом пієтизму, то її концептуальним підґрунтям є ідеї молодшого сучасника Коменського Дж. Фокса (1624-1691) про таку освіту, яка б давала можливість доступу до «внутрішнього світу» в кожній людині. Порівняльний аналіз основних положень педагогіки квакерів із принципами реалізації ідей пансофічності, розвинутих у педагогічному доробку Коменського, засвідчує їх сутнісну близькість, позаяк квакери розвивають уявлення Коменського про «внутрішній світильник», здатний освітити шлях у «лабіринті світу», про сприйняття освіти в цілісному контексті життєвого шляху людини, її знань, досвіду. Суттєво, що педагогіка квакерів як приклад опосередкованого впливу ідеї пансофічності, як один із напрямів альтернативної педагогіки активно розвивається і в сучасній Англії.

Педагогіку Ю.Крижанича, філософа й педагога, іезуїта хорватського походження, який за своїми філософськими поглядами був переконаним стоїком, часто порівнюють із пансофічними поглядами Коменського, оскільки в надрах саме цієї течії, по-перше, здебільшого сформувалися філософсько-методологічні засади ідеї пансофічності, як-от: інтегральне сприйняття світу, ідея всезагальності як основа освітньої стратегії тощо. По-друге, започатковані філософські й загальнонаукові категорії як провідні категорії педагогіки – науки Нового часу в педагогічній спадщині Я.А.Коменського.

Існує думка [2], що в епоху Просвітництва в європейській культурі утвердилось уявлення про можливість перебудови світу на раціональній основі. При цьому новий тип раціональності виражався у прагненні зрозуміти людину як цілковито детерміновану діючими причинами, зовнішніми обставинами, ланцюгом діючих причин. Як стверджує П.Гайденко, наслідком спроби переведення всієї системи людського знання на мову природнонаукових понять є «філософія обставин» як проекція механіки на науку про людину [15, с.3-7]. Суттєвою вважаємо позицію Л.Косаревої, згідно якої відійшла в минуле характерна для науки XVI-XVII ст. «вплавленість» цінностей у змістове ядро наукової програми [16, с. 57]. А відтак, на цьому фоні ідея пансофічності, пансофічні твори Коменського сприймалися як старі схоластичні забобони (М. Вежковá) [11]. Це дозволяє нам зробити висновок, що ідея пансофічності, що орієнтує педагогічну науку і практику на формування цілісного образу світу, не була затребувана в новій соціокультурній ситуації.

У контексті дослідження вартісними нам видаються узагальнення К.Шаллер щодо порівняння універсалізму Коменського з універсалізмом його сучасника Г.Лейбніца – філософа, математика, фізика, юриста, політичного діяча, письменника, лінгвіста й теолога, якого прийнято вважати останнім універсальним ученим Нового часу.

К. Шаллер вважає (ми погоджуємося з цією думкою), що Коменського не можна назвати універсальним ученим відповідно до сучасного розуміння цього терміна, оскільки «універсалізм Коменського іншого роду. Це універсалізм, який не обмежується знаннями, спрямованими на ясність і чіткість, що належать до мудрості, універсалізм, в якому свідомість і поведінка зливаються в одне» [4, с. 66]. І що найголовніше пансофічне знання є контрастом універсальній ученості післякартезіанської науки, позаяк ідея пансофічності передбачає досягнення знання, здатного виправити справи людські, покращити стосунки між людьми (К. Шаллер) [4, с. 70; 5].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, дослідження розвитку ідеї пансофічності в контексті історії педагогічної думки XVII ст. дозволяє зробити висновок про те, що починає формуватися, в руслі якого розвивалась наука Нового часу, сприяв звуженню смислового горизонту педагогіки – від цілісності триєдності натурального, раціонального і морального аспектів знань до раціонального наукового знання, секуляризації та диференціації знань. Педагогічна думка приймає у Коменського лише правила дидактики в їх інструментальному аспекті. Для епохи Просвітництва

характерне подальше формування канонів класичного природознавства, прагнення поєднати все розмаїття природи в рамки механічної картини світу, виявляє трактування цілого як простої суми його частин, сумативне розуміння цілісності. На цьому фоні ідея пансофіїності сприймається як застаріла. Цьому сприяє «пансофічний лексикон» Коменського, смисл основних категорій якого («цілісність», «універсалізм», «енциклопедизм» та ін.) змінювався відповідно до нової соціокультурної ситуації. *Перспективи подальших наукових розвідок пов'язуємо з розкриттям трансформації евристичного потенціалу пансофіїності Я.А.Коменського в сучасну освітню систему України.*

Джерела та література

1. Днепров Э. Д. Я. А. Коменский в отечественной историографии советского периода: основные этапы и тенденции изучения / Э. Д. Днепров // Человек – культура – общество в концепции Яна Амоса Коменского: материалы Междунар. симп. к 400-летию со дня рождения Я. А. Коменского, Москва, 1990 г. / Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения и балканистики. – М., 1997. – с. 296.
2. Марчукова С.М. Развитие идеи пансофийности в педагогических трудах Я.А.Коменского / Светлана Марковна Марчукова: диссерт. ... ученой степени доктора педагогических наук 13.00.01 – Общая педагогика, история педагогики и образования (педагогические науки). – Санкт-Петербург, 2014. – 391с.
3. Сучасний словник іншомовних слів / [уклад. Нечволод Л.І.].– Х.: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007.– 768с.
4. Schaller, K. Die Pädagogik des Johann Amos Comenius und die Anfänge des pädagogischen Realismus im 17. Jahrhundert / Klaus Schaller. – 2., durchges. Aufl. – Heidelberg : Quelle und Meyer, 1967. – 541 S.
5. Шаллер К. Універсалізм Я. А. Коменського / К. Шаллер // Человек – культура – общество в концепции Яна Амоса Коменского : материалы Междунар. симп. к 400-летию со дня рождения Я. А. Коменского, М., 1990 г. / Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения и балканистики. – М., 1997. – С. 65–73.
6. Блонский П. П. Ян Амос Коменский / П. П. Блонский. – М. : К. И. Тихомиров, 1915. – IV, 121 с.
7. Кларин М. В. Я. А. Коменский: личность и общество / М. В. Кларин // Магистр. – 1992. – № 5. – С. 46–52.
8. Bilder aus der Herrnhuter Mission: Fotografien des 19. Jahrhunderts aus den Sammlungen des Unitätsarchivs / hrsg. von Rüdiger Krüger. – Herrnhut: Comenius-Buchhandlung, 2008. –161 S.
9. Comenius J. A. Opera didaktica omnia J. A. Komenského / aut. textu: D. Capková. -Praha : Pedagogické muzeum J. A. Komenského v Praze ; Píseň : Muzeum Komenského v Píseň, 2007. – 144 s.
10. Соколов П. А. История педагогических систем / П. Соколов. – 2-е изд., испр. и доп. – Пг. : В. С. Клецов, 1916. – [2], II, 708 с.
11. Večková M. Das Werk Komenského in seinem Nachleben / Marta Večková // Symposium Comenianum 1986 : J. A. Comenius's contribution to world science and culture, Liblice, June 16–20, 1986 / Českosl. akademie věd, Ped. ústav Jana Amose Komenského. – Prague, 1989. – P. 215–226.
12. Котова М. Ю. Значение миссии Яна Амоса Коменского в Англию / М. Ю. Котова // Ян Амос Коменский и современный мир: материалы междунар. науч.-практ. конф., Санкт-Петербург, 15–16 нояб. 2010 г. / С.-Петербург. гос. ун-т [и др.]. – СПб., 2011. –С. 87–92.
13. Turnbull G. H. Hartlib, Dury and Comenius: gleanings from Hartlib's papers / G. H. Turnbull. – Liverpool: Univ. Press of Liverpool; London: Hodder & Stoughton, 1947. – XI, 477 p.
14. Красновский А. А. Ян Амос Коменский / А. А. Красновский. – М.: Учпедгиз, 1973. – 324 с.
15. Гайденок П. П. Христианство и генезис новоевропейского естествознания / П. П. Гайденок // Вопр. истории естествознания и техники. – 1995. – № 1. – С. 3–20.
16. Косарева Л. М. Социокультурный генезис науки Нового времени: филос. аспект проблемы / Л. М. Косарева. – М.: Наука, 1989. – 159 с.

References

1. Dneprov E. D. Ya. A. Komenskij v otechestvennoj istoriografii sovetskogo perioda: osnovnyie etapy i tendentsii izucheniya / E. D. Dneprov // Chelovek – kultura – obschestvo v kontseptsii Yana Amosa Komenskogo: materialyi Mezhdunar. simp. k 400-letiyu so dnya rozhdeniya Ya. A. Komenskogo, Moskva, 1990 g. / Ros. akad. nauk, In-t slavyanovedeniya i balkanistiki. – M., 1997. – s. 296.
2. Marchukova S.M. Razvitie idei pansofijnosti v pedagogicheskikh trudah Ya.A.Komenskogo / Svetlana Markovna Marchukova: dissert. ... uchenoy stepeni doktora pedagogicheskikh nauk 13.00.01 – Obschaya pedagogika, istoriya pedagogiki i obrazovaniya (pedagogicheskie nauki). – Sank-Peterburg, 2014. – 391s.
3. Suchasnyj slovnyk inshomovnyx sliv / [uklad. Nechvolod L.I.].– X.: TORSING PLYuS, 2007.– 768s.
4. Schaller, K. Die Pädagogik des Johann Amos Comenius und die Anfänge des pädagogischen Realismus im 17. Jahrhundert / Klaus Schaller. – 2., durchges. Aufl. – Heidelberg : Quelle und Meyer, 1967. – 541 S.
5. Shaller K. Universalizm Ya. A. Komenskogo / K. Shaller // Chelovek – kultura – obschestvo v kontseptsii Yana Amosa Komenskogo : materialyi Mezhdunar. simp. k 400-letiyu so dnya rozhdeniya Ya. A. Komenskogo, M., 1990 g. / Ros. akad. nauk, In-t slavyanovedeniya i balkanistiki. – M., 1997. – S. 65–73.
6. Blonskiy P. P. Yan Amos Komenskij / P. P. Blonskiy. – M.: K. I. Tihomirov, 1915. – IV, 121 s.
7. Klarin M. V. Ya. A. Komenskij: lichnost i obschestvo / M. V. Klarin // Magistr. – 1992. – № 5. – S. 46–52.
8. Bilder aus der Herrnhuter Mission: Fotografien des 19. Jahrhunderts aus den Sammlungen des Unitätsarchivs / hrsg. von Rüdiger Krüger. – Herrnhut: Comenius-Buchhandlung, 2008. –161 S.